

JAARMAGAZINE OVER WATERLINIES, VESTINGEN, FORTEN EN BUNKERS IN NEDERLAND

'21/'22

W FORT!

Mooi duo
Stelling van
Amsterdam
& Nieuwe
Hollandse
Waterlinie

Ommetjes vol historie
IN DE OUDE HOLLANDSE WATERLINIE

Terug naar de kust
OP DE PEDALEN LANGS
DE ATLANTIKWALL

ODE AAN DE

Hollandse Waterlinies

EN VERDER SCHATTEN VAN DE LIMES | HEERLIJK DEN HELDER | LINIEBREED IS JARIG!
TERRASSEN MET PANORAMA | BUNKERS DIE BOEIEN | ADEMBENEMENDE VESTINGPOORTEN

Colofon

Fort! is een uitgave van Stichting Liniebreed Ondernemen.

Fort! presenteert een eigentijds aanbod van recreatieve, culturele en zakelijke mogelijkheden in waterlinies, vestingen, forten en bunkers in Nederland.

Stichting Liniebreed Ondernemen

Rijksweg 7b, 3631 AA Nieuwersluis.
info@liniebreed.nl,
www.liniebreedondernemen.nl,
www.forten.nl

REDACTIE

Bladmanager Titia de Zeeuw
Hoofdredacteur Juke van Niekerk
Eindredacteur Liesbeth Maas
Redactieleden Frans Bosscher, Liesbeth Maas, Hanke Prijs, Jeroen Rijpsma, Sietske de Vet en Titia de Zeeuw.

Art direction & vormgeving
MediaMind Creative BV en Fier.media

Lithografie Grafimedia Amsterdam

Druk en papier Habo Da Costa
drukt Fort! CO₂-neutraal op FSC-gecertificeerd papier.

Lezersservice info@liniebreed.nl
@Liniebreed Ondernemen '21/'22

Fort! Magazine wordt ondersteund door de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Stelling van Amsterdam, de BankGiro Loterij en andere partners.

In dit nummer

10

20

40

32

- 4 In volle glorie** Fort Honswijk
- 6 De Hollandse Waterlinies**
Bejubeld erfgoed
- 9 Leuke dingen doen**
- 10 Napoleonroute** Wandelen langs Helderse forten
- 15 Stoere vestingstad** Brielles vrijheid
- 16 Zuiderwaterlinie** Ontdek de ommelanden
- 18 Fortvrouw** Annemarie den Dekker
- 19 Fijne slaapplekken**
- 20 Bunkers op hun kant** Eyecatchers in het landschap
- 24 Gluren achter gesloten deuren**
- 26 Fortvrouw** Yvonne Leget
- 27 Groen eiland** Een duurzaam Pampus
- 28 Oogstrelend uitzicht** Vorkje prikken aan het water

Corona

Alle evenementen en openingstijden zijn onder voorbehoud van coronamaatregelen. Voor actuele informatie kijk op forten.nl.

6

Woord vooraf

Ik vind het een eer dat ik als waterlinieambassadeur de achtste uitgave van Fort! bij je mag introduceren. Fort! is hét blad over forten, waterlinies, vestingsteden en bunkers en alles wat je er kunt beleven.

Mijn voorliefde voor erfgoed begon bij forten, half verscholen in het landschap, mysterieus, spannend en daardoor zeer tot de verbeelding sprekend. En nog steeds, met Forteiland Pampus onder mijn hoede, en Fort Pannerden om de hoek bij mij thuis, blijf ik die bouwwerken bewonderen.

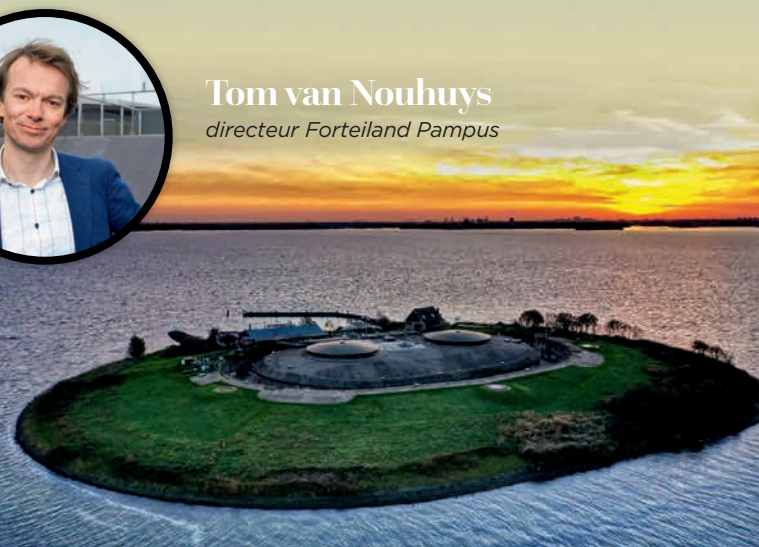
Maar ondertussen heeft ook het waterlinielandschap waarin de forten zich bevinden mij gegrepen. Bijvoorbeeld toen ik besepte dat het gebied rond Amsterdam er heel anders had uitgezien

wanneer de Stelling van Amsterdam er niet was geweest. Het ontroert me dat zo'n groot gebied onzichtbaar vol verhalen zit.

Wat me ook raakt is de

kwetsbaarheid ervan, het behoud van die historische landschappen is allesbehalve vanzelfsprekend. Op Pampus proberen we de bezoeker de verhalen van de Stelling van Amsterdam te laten zien. Want bekend maakt bemind!

Dit jaar staan de Hollandse Waterlinies in het teken van Ode aan het Landschap. Fort! neemt je mee het linielandschap in en vertelt de verhalen erachter. Een heerlijk vooruitzicht in een tijd dat we, misschien wel meer dan ooit, de eigen omgeving willen en moeten koesteren. Veel leesplezier en graag tot ziens in de waterlinies en natuurlijk in het bijzonder op Forteiland Pampus.

Tom van Nouhuys

directeur Forteiland Pampus

- 32 Mes van asperges** Romeinse schatten uit de grond
- 36 Luchtje scheppen** Kuieren door Zuid-Hollandse vestingsteden
- 39 Coolste routes met kinderen**
- 40 Fietsen langs de Atlantikwall** Kustlandschap vol oorlogsverleden
- 45 Bijzondere locaties**
- 46 Wow!** Welgevormde vestingpoorten
- 50 Vind-ik-leuk** De waterlinies op Insta
- 51 Fortvrouw** Angelique van der Wurf
- 52 Op fortensafari** De Big Five van de boswachter
- 54 Vriendschap voor het leven** Waterschappen en waterlinies
- 57 Fortenstichting in het zonnetje** 10 jaar Liniebreed Ondernemen
- 58 In één blik** Linies op de kaart

Het Hollandse Waterlinielandschap

Een fort in vol ornaat, met een gracht, beplanting op de wallen en open schootsvelden die onder water gezet kunnen worden. Fort Honswijk aan de Lek bij Houten ligt midden in de Nieuwe Hollandse Waterlinie en vormt samen met andere verdedigingswerken uit de Stelling van Honswijk een waterlinielandschap dat er nog net zo bij ligt als een eeuw geleden.

Ode aan de Hollandse Waterlinies

De Hollandse Waterlinies? Dat zijn de Stelling van Amsterdam én de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een open landschap vol waterwerken en forten. Dit jaar staat hier van alles te gebeuren.

In het themajaar 'Ode aan het Landschap' staan de Hollandse Waterlinies naast zes andere Nederlandse landschappen in de spotlights. Samen tonen de gebieden de grote landschappelijke diversiteit in ons kleine land, waar schilders, schrijvers en dichters al eeuwenlang inspiratie vinden. De Hollandse Waterlinies hebben hun speciale karakter verkregen doordat er lange tijd niet mocht worden gebouwd. Hierdoor ontstond een honderden kilometers lang open landschap van natuur, akkers en weilanden. En met bijzondere flora en fauna in de natuurterreinen op en rond de forten. Het is een grotendeels onontdekt gebied met rust en ruimte, vol verhalen en bijzondere objecten.

↑
Bunkers liggen als versteende ridders in het landschap.

waarbij ook de stad Utrecht binnen de veilige zijde werd opgenomen. Het verdedigde vanaf 1870 een groot deel van Holland – economisch en bestuurlijk hart – tegen de vijand. Pas later werd de Stelling van Amsterdam aangelegd, met het doel om Amsterdam te beschermen, als laatste vluchtplaats voor de regering en adel. Water fungeerde toen als bondgenoot, en zou dat ook in de toekomst kunnen doen: niet om ons land te verdedigen tegen vijandelijke troepen maar tegen de gevolgen van klimaatveranderingen, zoals droogte.

Werelderfgoed

In het Ode-jaar viert de Stelling van Amsterdam ook haar 25-jarig jubileum als UNESCO Werelderfgoed. Misschien is er nóg een reden tot een feestje: dit jaar valt mogelijk het besluit dat de Nieuwe Hollandse Waterlinie – als uitbreiding van de Stelling van Amsterdam – op de lijst van UNESCO komt. Nederland vindt dat de unieke waarde van de Stelling van Amsterdam ook geldt voor de Nieuwe Hollandse

HOLLANDSE
WATERLINIES

Stelling van Amsterdam
NIEUWE HOLLANDSE
WATERLINIE

Ode aan
het Landschap
Hollandse Waterlinies

De Hollandse Waterlinies, erfgoed van wereldformaat

↑
Genieten van een speciaalbiertje op Fort Everdingen.

↓
Het groen op sommige forten wordt natuurlijk begraasd door schapen.

In gesprek met
Zita Pels, gedeputeerde van Noord-Holland

“Ik heb het grote geluk om voorzitter te mogen zijn van de Linie-commissie waarin vier provincies samenwerken aan de toekenning van de UNESCO-status. Hoe we ons land vroeger beschermden, dat is zo'n fantastisch verhaal. Met de waterlinies konden we het water, dat ons vaak heeft bedreigd, juist vóór ons laten werken. Als de UNESCO dat erkent als werelderfgoed, dan zeg je: dit is zo uniek, het is echt van wereldbelang.

De forten, het beeldende landschap dat erbij hoort, het bijzondere verhaal van de verdediging en hoe wij met water omgaan, die combinatie levert ons land een grote meerwaarde op. Als kind groeide ik op in Amsterdam. We gingen met de boot wel eens naar Pamplus, destijds een verlaten forteiland. Dat sprak zó tot de verbeelding. We moeten de linies echt behouden, voor volgende generaties. Met de toekenning van UNESCO verplichten we ons daartoe. Duimen dat het dit jaar lukt!”

Waterlinie. Twee linies als één groot erfgoed, onder de nieuwe naam Hollandse Waterlinies. Samen vertellen zij het verhaal van tweehonderd jaar Nederlands militair waterbeheer en vestingbouw, en de status van werelderfgoed is een internationale blijk van waardering hiervoor. Eigenlijk had de toekenning al in 2020 moeten plaatsvinden maar vanwege de coronacrisis is het besluit een jaar uitgesteld.

Meer toeristen
Uiteraard levert de status voordelen op. Voorop staat de internationale erkenning van ons nationale erfgoed. Die betekent een flinke stimulans voor het toerisme: veel mensen uit binnen- en buitenland zullen het werelderf-

goed ter plekke willen bekijken, hier overnachten, eten en drinken. Maar er horen ook verplichtingen bij. Zoals het beschermen en in stand houden van het werelderfgoed - de waterlinies en het bijbehorende landschap - voor toekomstige generaties. Evenals hierover communiceren en educatie aanbieden. Dit alles kost tijd en geld, en betekent soms moeilijke keuzes maken. Dicht bij een fort mag bijvoorbeeld geen snelweg, windpark of woonwijk worden gebouwd. UNESCO zal altijd over onze schouder meekijken en kan de plannen zelfs blokkeren.

Een spannend jaar dus voor de Hollandse Waterlinies. Benieuwd naar dit erfgoed van wereldformaat? 'Ode aan de Hollandse Waterlinies' biedt volop mogelijkheden dit landschap te ontdekken. Ga mee met de boswachter op een fortensafari, schrijf je in voor de Waterlinie Wandeltocht, fiets mee met de Waterlinie Fietstour of dineer op een van de forten in het pop-up restaurant van Sterk Water. Kijk voor meer evenementen en activiteiten op odeaandehollandsewaterlinies.nl.

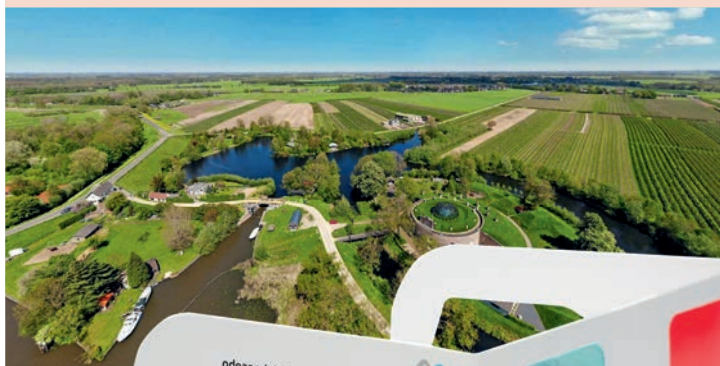
“We moeten de linies echt behouden, voor volgende generaties”

LEUKE DINGEN DOEN

TIJDENS ODE AAN DE HOLLANDE WATERLINIES

Waterwerken in 3D

'De Hollandse Waterlinies door een andere bril' is een reizende 3D-expositie die de belangrijkste en meest iconische waterwerken toont. Ook vertelt de tentoonstelling over de grote rol van het watermanagementsysteem in de Hollandse Waterlinies. Fortificaties zijn er overal in de wereld, maar het stelselmatig onder water zetten van stroken land van zo'n 3 tot 5 km is uniek. Hiermee liet Nederland voor de allereerste keer zijn meesterschap in het watermanagement zien.

Kijk voor deze en meer evenementen op odeaandehollandsewaterlinies.nl.

Forten-festival

Zin in een prachtig concert, een lekkere film in de buitenlucht of een hapje en drankje met uitzicht op een fort of vesting? Kom dan naar het Fortenfestival, van 4 t/m 12 september 2021 (thema: geheimen). Bekijk het programma op fortenfestival.nl.

Waterliniewandeloct

Zet je wandelschoenen klaar om langs de Waterlinie te lopen! Er zijn verschillende routes, onder meer rondom Utrecht. Onderweg is er muziek, straattheater en eten en drinken. Check de data op waterliniewandeloct.nl.

Pop-up diner Sterk Water

Geniet aan lange tafels van het reizende pop-up restaurant Sterk Water op diverse forten rondom Amsterdam en Utrecht. Laat je een avond verleiden door verhalen, muziek, beleving en een 4-gangen diner. Boek je culinaire avond op sterkwater.nl.

Fietstour Hollandse Waterlinies

Fiets mee langs het UNESCO-erfgoed van de Hollandse Waterlinies. Voor de recreatieve fietsers zijn er rondjes van 40 en 60 km uitgezet. Wielrenners kunnen kiezen uit routes van 100, 200 en zelfs 300 km. Een sportieve uitdaging! Schrijf je in op hollandsewaterlinies-fietstour.nl.

© ABE JONKER

Stappen

DOOR DE

Helderse Duinen

“Zullen we een dagje naar Den Helder gaan? Wist je dat daar zés forten staan? Wandelen, leren over Napoleon, varen, wat eten bij een van de forten. Leuk toch? Ook voor de kinderen.”

←
We kruipen in de huid van een Duitse soldaat en vergapen ons aan indrukwekkende ooggetuigenverlagen.

Atlantikwall Centrum

Zo gezegd, zo gedaan. We wandelen de Napoleonroute van ruim elf kilometer die dwars door de stad voert. In Huisduinen, het pittoreske dorp dat tegen Den Helder aanschurkt, nemen we een kijkje in het Atlantikwall Centrum. Den Helder maakte onderdeel uit van de Atlantikwall, een duizenden kilometers lange verdedigingslinie, van Noorwegen tot Spanje, die werd aangelegd op bevel van Hitler. In een interactieve expositie leren we waarom de 'Wall' is gebouwd.

atlantikwallcentrum.nl

Liniedijk

Met de kaart die we meenemen uit het Atlantikwall Centrum is het makkelijk de route te volgen. Dwars door de Huisduinerpolder met links Fort Erfprins en rechts grazende paarden. We lopen langs het Beeldenfort via een prachtig rustig pad aan het water. “Toch bizar, dat je midden in de stad loopt!”, zegt mijn man Marcel. En met een blik op de kaart: “Ik sta er ook versteld van hoeveel forten er in één stad kunnen staan.” De meisjes rennen vooruit. Ze kijken uit naar het boottochtje.

Het Beeldenfort is op afspraak te bezichtigen.

Stadsbrouwerij

Helderse Jongens is de stadsbrouwerij van Den Helder, gehuisvest in Fort Westoever. In het café, met zicht op de brouwerij, is er volop keuze. Zoals een Dorus, Kouwe Snuffel of Helderse Lente. Wij bestellen een Napoleon, een Dubbelbock. Je kunt hier ook goed eten; de hamburgers zijn populair.

←
*Schipper
 Walter Linden
 vertelt interes-
 sante verhalen
 en heeft ook de
 lachers op zijn
 hand.*

‘Mam, heeft Napoleon hier echt rondgelopen?’

↓
*Fort Erfprins: kustfort met een
 imposant zeefront.*

Fort Dirksz Admiraal

Verscholen in het groen ligt Fort Dirksz Admiraal. Het is haast mooi van lelijkheid. Ik knijp Marcel even in zijn bovenarm. “Naar hè, als je bedenkt wat hier allemaal gebeurd is. Weet je dat Den Helder de meest gebombardeerde stad van Nederland is?” We kijken naar de luchtdoelbatterij boven op het fort. Dan zien we de aanlegsteiger. “Kijk, het is net de Kameleon!” Gillend rennen de meiden naar de boot van schipper Walter Linden.

Fort Westoever

Dwars door velden en industrieterreinen – overigens geheel in het groen gelegen – varen we naar Fort Westoever voor een lunch. Vlak voor het fort meert Walter zijn boot aan naast de authentieke Helderse vletten waarmee rondvaarten worden gemaakt. Fort Westoever is meer dan we durfden te hopen. Schitterend. Alles in originele staat. Een gebouw dat is ontwikkeld van verdedigingslinie tot toeristentrekpleister. Mét respect voor de details van toen, uit 1825. fortwestoever.nl

Fort Erfprins

Walter vaart ons na de lunch naar het 19de-eeuwse Fort Erfprins. Na de Tweede Wereldoorlog was het drie jaar lang een interneringskamp voor politiek delinquenten. Op het hoogtepunt zaten er meer dan vijfduizend mensen vast. Daarna werd het fort een opleidingscentrum voor de Koninklijke Marine en dat is het tot op de dag van vandaag. Het gebied is hermetisch afgesloten. Als we hier nog eens komen, maak ik een afspraak om het bouwwerk van binnen te bekijken. Want ik begrijp dat dit het grootste fort van Nederland is.

Stelling Den Helder

Napoleon noemde Den Helder het 'Gibraltar van het Noorden'. De Franse keizer was diep onder de indruk van de strategische ligging van de stad. Maar hij zag ook het belang van een verdedigingslinie en besloot de marinewerf te beschermen. Onder zijn bewind werden forten gebouwd die ervoor moesten zorgen dat de vijand buiten bleef. Nu nog dankt de stad zijn huidige vorm aan deze stelling. Naast de forten zijn er tal van gebouwen die herinneren aan vervlogen tijden en waar je nu vertier kunt vinden. Zoals de rijkswerf Willemsoord, met restaurants, musea en een bioscoop. Loop rond langs historische schepen, het oude dok en het Boerenverdriet waar schepen worden gerestaureerd.

Meer tips

Boek een overnachting in de oude fortwachterswoning bij Fort Kijkduin. Of maak een wandeling in de prachtige Grafelijkheidsduinen en ontdek de bunkers uit de tijd van de Duitse bezetter.

Fort Kijkduin

We eindigen onze dagtocht daar waar we de wandeling begonnen: bij Fort Kijkduin, een van de forten die Napoleon liet bouwen. Wat een mooi museum herbergt dit fort. De kinderen zijn net zo enthousiast over het Noordzee-aquarium en het imposante gangenstelsel. "Mam, heeft Napoleon hier echt rondgelopen?" In de brochure lees ik het hele verhaal. In het gangenstelsel proef je de grillige sfeer van toen. De sterke verhalen, hoe men dacht, streed, vocht. En dan het einde van de oorlog... een vernielde stad bleef achter. fortkijkduin.nl

In de eerste 'doorlooptunnel' van Nederland waan je je onder water. Vissen van formaat zwemmen boven je hoofd.

Het skelet van Chris de Potvis uit 1997. Hij meet ruim 11 meter en is te bewonderen in een van de gerestaureerde bastions.

De wandeling

Wat gaat zo'n dag snel. Onze wangen gloeien. Van de wandeling, boottocht, het lekkere eten en alle indrukken. Bunkers, forten, Napoleon, bombardementen. Wat heeft deze stad een rijke geschiedenis. Den Helder is veel meer dan de boot naar Texel.

Brielle

Stad van de watergeuzen

‘In naam van Oranje, doe open de poort!’ Zo begint een lied, in 1872 geschreven, over een beslissend moment in de vaderlandse geschiedenis drie eeuwen daarvoor: de verovering van vestingstad Brielle op de Spanjaarden.

Op 1 april 1572 ging een kleine vloot van watergeuzen voor Den Briel voor anker. Ze stuurden veerman Jan Coppelstock, een sympathisant, naar het Spaansgezinde stadsbestuur met de boodschap zich over te geven. De veerman vertelde dat er minstens vijfduizend mannen klaar stonden om de aanval te openen; in werkelijkheid waren het er zo'n zeshonderd. De burgemeester weigerde zich aanvankelijk over te geven, waarop de geuzen een poort open ramden en de stad veroverden. Den Briel was daarmee de eerste stad die in naam van Willem van Oranje werd veroverd op de Spanjaarden. Na Den Briel volgden al snel meer steden. De Slag bij Heiligerlee in 1568 wordt gezien als het begin van de Tach-

tigjarige Oorlog. Maar met de inname van Den Briel vier jaar later brandde de onafhankelijkheidsstrijd pas echt los.

Na de inname door de watergeuzen is de vesting diverse keren versterkt. Dat ging door tot 1713. De vestingwallen liggen er nog bij als in die tijd. Al wandelend of met een interactieve ontdekkingsstocht in het Historisch Museum kun je kennismaken met de geschiedenis van de vesting. En als je even bij wilt komen van alle historische indrukken, is er in de sfeervolle binnenstad altijd wel een leuk terras te vinden. In 2022 is het 450 jaar geleden dat Den Briel de eerste stad was die bevrijd werd van het Spaanse juk. Brielle, zoals Den Briel nu heet, gaat het groots vieren. beleefbrielle.nl

LANDSCHAP IN DE ZUIDERWATERLINIE

Ontdek het verleden van de ommelanden

De ommelanden van de Zuiderwaterlinie zijn ideaal om te wandelen en fietsen. Onderweg kom je een rijkdom aan natuur en historie tegen.

Landschapstriënnale

De Zuiderwaterlinie is dit jaar vertegenwoordigd tijdens de vijfde editie van de Landschapstriënnale. Als onderdeel van deze manifestatie nemen studenten het landschap van de linie onder de loep. Tien jonge kunstenaars maken er een creatieve vertaling van. Hun werk is tot en met 24 mei 2021 te zien in Heusden. Info: zuiderwaterlinie.nl/landschapstriënnale.

Zonder ommelanden geen waterlinie. Om vijanden op afstand te houden, ontwierp Menno van Coehoorn in de 17de eeuw een indrukwekkend stelsel van aaneengeschaalde vestingsteden, forten en inundatiegebieden. Het Brabantse deel daarvan heet de Zuiderwaterlinie. Het is de oudste, langste en meest gebruikte waterlinie van Nederland.

De ommelanden van de Zuiderwaterlinie zijn voor een groot deel behouden gebleven. Flora en fauna hebben de gebieden teruggenomen en tegenwoordig zijn het prachtige en deels beschermde natuurlandschappen. In het buitengebied, tussen de vestingsteden in, liggen de echte verborgen parels. Tussen de bomen en de fietspaden vind je verstopte sluisjes, verhogingen en wateren. In dit gebied kun je heerlijk wandelen en fietsen. Onderweg kom je allerlei sporen uit het verleden van de waterlinie tegen.

Neem de Beerse Overlaat bij Grave: bij vijandelijke dreiging werd dit gebied onder water gezet. Tegenwoordig leent het zich perfect voor een avontuurlijke wandeling, fietstocht of picknick. Wat westelijker, bij Drunen en Waalwijk, ligt de Baardwijkse Overlaat, een bos- en waterrijk natuurgebied van 48 hectare aan de rand van de Loonse en Drunense Duinen.

Verderop in Klundert is de Stenen Poppen te vinden: een gemetselde dam uit 1583, met daarop stenen poppen om het oversteken van de gracht zo goed als onmogelijk te maken. In Steenbergem kun je bij de Blauwe Sluis, een voormalig inlaadpunt, relaxen aan de langste picknicktafel van Nederland. In de West Brabantse Waterlinie, het oudste deel van de Zuiderwaterlinie, herrijst de geschiedenis in al haar glorie. Zo zijn de forten Moermont, Pinssen en De Roovere gerestaureerd en daardoor beter beleefbaar.

Geïnspireerd? Kijk voor fiets-, wandel- en autoroutes op zuiderwaterlinie.nl/bespeurbekijkbeleef.

Ontdek de oudste en langste linie van Nederland

Naam

Annemarie den Dekker

Functie

directeur Muiderslot in Muiden

“Als kunsthistorica houd ik van objecten met een verhaal erachter en hoe die zich verhouden tot de maatschappij. Dat komt in het Muiderslot goed van pas. Het is onze taak om het culturele erfgoed te behouden en het te laten zien. Ik ben helemaal verliefd geworden op deze plek. Het is zo veel meer dan een museum: het kasteel, de tuinen, het water en de natuurlijke omgeving. Het groene erfgoed is, naast schilderijen en meubels, ook onderdeel van de collectie. Dat betrekken we bij het kasteel. Of je nou man of vrouw bent vind ik niet zo relevant. Als mens geef ik leiding en draag ik uit dat cultuur bruggen kan slaan. Het Muiderslot is een levendige plek met verschillende activiteiten voor verschillende mensen.

Tijdens de coronacrisis denken we in mogelijkheden in plaats van onmogelijkheden. Zo konden mensen afgelopen zomer kamperen in onze pruimenboomgaard. En KLM-personeel dat thuis zat, werd bij ons vrijwilliger. Dat was echt geweldig. Zo buigen we de beperkingen om naar iets positiefs.” •

“Het Muiderslot is zo veel meer dan een museum”

SCAN DE QR OM MEER TE LEZEN

5 FIJNE SLAAPPLEKKEN

Bunker in Hoek van Holland

Oude, vervallen bunkers van de Atlantikwall krijgen een tweede leven. Dankzij subsidies en crowdfunding kun je straks comfortabel overnachten in een telefoonbunker uit 1943, midden in de duinen. Jonge ontwerpers bouwen de gehavende bunker op ecologische en duurzame wijze om tot riant slaapverblijf. Na de verbouwing mogen tachtig donateurs er om de beurt een nachtje proefslapen. Vanaf augustus 2021 komt de slaapbunker in de verhuur. Iets voor jou? Bij gebleken succes worden er meer bunkers getransformeerd. cocondo.nl

Slapen op Loevestein

Bijzonder aan dit middeleeuwse kasteel is dat het zowel deel uitmaakt van de Oude als de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Binnen de poorten van het slot kun je luxueus overnachten in een soldatenhuisje of een commandeurswoning, uitkijkend op rivier, tuin of kasteel. Hugo de Groot zou zich omdraaien in zijn graf als hij wist dat er tegenwoordig mensen voor hun plezier overnachten bij 'zijn' slot. De rechtsgeleerde en schrijver zat er gevangen toen het nog een staatsgevangenis was. In 1621 wist hij te ontsnappen door zich te verstoppen in een boekenkast. Dat is precies 400 jaar geleden en daarom is 2021 uitgeroepen tot Hugo de Grootjaar. slotloevestein.nl

Natuurhuisje

Op het terrein van Fort bij Spijkerboor, het grootste fort van de Stelling van Amsterdam, staat een natuurhuisje voor 8 personen dat ook geschikt is voor cursus of vergadering. Kook in de buitenkeuken, zwem in de fortgracht en bezichtig het fort. bijkloeke.nl

Camping

Sla je tent op of parker je camper op de natuurcamping bij Fort Everdingen, wachter van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, pal aan de Lek. Je kunt er wandelen, fietsen en varen. Geniet na afloop van de speciaalbieren, gebrouwen op het fort. forteverdingen.com

Klein Bali

Met het Bali-arrangement verblijf je in een kamer met eigen terras op een eiland aan de gracht van Fort Resort Beemster. Inclusief verrassingsdiner, fles cava, wellness-dag en verwenontbijt. Dat is puur genieten midden in de Stelling van Amsterdam! fortresortbeemster.nl

Bunkers met een twist

Langs de Lek bij Nieuwegein liggen drie kazematten op hun kant, bij elkaar. Hoogleraar landschapsarchitectuur Eric Luiten vertelt hoe het zo gekomen is.

©RINDERT VAN DEN TOREN

Mammoet-klus

De grootste hijsmachine van Mammoet moest eraan te pas komen om de betonnen kolossen, met een gezamenlijk gewicht van 3350 ton, te verplaatsen. De machine bestond uit 16 geschakelde transporteurs die samen 176 luchtbanden hadden. Bij de klus zijn 3 kazematten, 1 schutsluis, 1 palengroep en 1 duikerhoofd op een andere locatie bij elkaar gezet, zo'n 100 meter van de oorspronkelijke plek.

H

oe ben je betrokken geraakt bij het project?

“Rijkswaterstaat wilde het Lekkanaal bij Nieuwegein verbreden voor een extra sluiscolk in de Beatrixsluis. Op die locatie lagen drie kazematten die in 1936 aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie waren toegevoegd. Ik was voorzitter van het Kwaliteitsteam Nieuwe Hollandse Waterlinie, een onafhankelijk gezelschap van deskundigen dat ingrepen in de waterlinie moet beoordelen. Rijkswaterstaat vroeg ons om advies.

Zijn de kazematten zo bijzonder dat ze behouden moesten blijven?

“Niet zo lang geleden zou je ze inderdaad gewoon hebben opgeblazen. Dat is gelukkig veranderd. Het uitgangspunt is nu dat de hele collectie behouden moet worden. Het economisch belang was hier evenwel zo groot, dat de kazematten niet konden blijven staan. We moesten dus een list verzinnen.”

Waarom is er gekozen voor verplaatsen én kantelen?

“Verplaatsen en verder doen alsof er niets was gebeurd, vonden we geen goed idee. Dat riekt naar geschiedvervalsing. Bureau B+B, dat zich bezighoudt met stedenbouw en landschapsarchitectuur, kwam met het idee van een ‘objet trouvé’, een gevonden voorwerp. Het komt erop neer dat je de bunkers op locatie bij elkaar zet, en dan zo dat ze de nieuwsgierigheid prikkelen. Op die manier kun je vertellen dat ze deel waren van een groter verhaal. Behalve de drie kazematten zijn ook een schutsluis, een duikerhoofd en een palengroep verplaatst. Daar is een sierlijk museumje van gemaakt dat voor iedereen toegankelijk is.”

Kon UNESCO ermee leven?

Die organisatie is nogal streng.

“Dat is nog niet duidelijk. De beoordeling van de aanvraag om de Nieuwe Hollandse Waterlinie als werelderf-

TEKST: FRANS BOSSCHER FOTO S: RJR FOTOGRAFIE

“De waterlinie is als
Doornroosje die
wakker is gekust”

Kijken naar baltsende grutto's en tureluurs

goed te erkennen, heeft door de coronacrisis vertraging opgelopen. Ik verwacht niet dat het door deze ingreep misgaat. De waterlinie is groot en ligt in een bijzonder dynamische omgeving. Je kunt het niet op slot zetten. Ik denk dat daar begrip voor is.”

Betekent dit dat je elders ook delen kunt verplaatsen als dat beter uitkomt?

“Het beschermingsregime is op orde. De waterlinie is als Doornroosje die wakker is gekust. Het gebied was onbekend, niet toegankelijk. En kijk waar we nu staan. Iedereen heeft het in z'n hart gesloten, het leeft, het is publiek domein geworden, er zijn reusachtige restauratieprojecten uitgevoerd. Dat kun je niet zomaar aantasten.”

Wat vind je van het resultaat?

“Het is prachtig. Door de verplaatsing is dit deel van de waterlinie ook zichtbaar gemaakt – de kazematten zaten grotendeels in de grond. Het is een slimme en haalbare oplossing.” •

Ook fraai in het waterlinie- landschap

Doorgezaagde bunker

Zijn bunkers onverwoestbaar? Dat is wel wat ze uitstralen. Daar legden kunstenaars Ronald Rietveld en Erick de Lyon zich niet bij neer. Ze zaagden Bunker 599 aan de Diefdijk bij Culemborg doormidden. Door de gang die de bunker splijt, loop je zo het waterlinielandschap in. Palen geven aan hoe hoog water kwam als het landschap onder water stond.

Uitkijktoren K'IJK

Onbespied kijken. Niet naar oprukkende vijanden maar naar de honderden vogels die broeden in het waterrijke landschap ten westen van Uitgeest. Boven op de voormalige hefkoepel van Fort K'IJK, zoals Fort bij Krommeniedijk nu heet, is een uitkijkpunt gebouwd. Daar kun je, zonder ze te verstoren, grutto's, tureluurs en Kievieten zien baltzen en voedsel zoeken.

Waterschild

Het bovengrondse deel symboliseert de strijd tegen en samenwerking met het water. Het ondergrondse deel van het Waterschild bij het Muider slot is een museum waarin de historie van het kasteel uit 1285 te zien is, inclusief zijn rol in de Utrechtse Waterlinie, de Oude en Nieuwe Waterlinie en de Stelling van Amsterdam. Het bouwwerk is ontworpen door buro3 architecten.

Man en Paard

In de zomermaanden, als het inundatieveld onder water staat, lijken man en paard te worstelen om naar de overkant te komen. Zo toont het kunstwerk Het Geheim van Man en Paard hoe effectief water is als je een vijand wilt tegenhouden. Het beeld staat in polder Blokhoven bij Schalkwijk en is gemaakt door Willy Kruijssen en Christel van Vliet.

Watererfgoed op de kaart

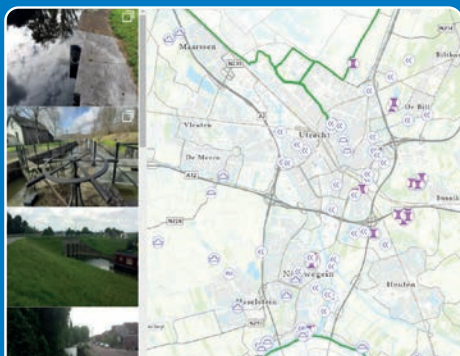
Sluizen, stuwen, gemalen, dijken: ons gebied telt honderden van deze cultuurhistorisch waardevolle elementen. Veel daarvan speelden een rol in de waterlinie. Ons waterschap wil dit watererfgoed behouden en waar mogelijk versterken.

Via onze nieuwe digitale watererfgoedkaart kun je deze objecten nu allemaal vanuit je luie stoel ontdekken. Bijvoorbeeld de oude limietpalen van het Ministerie van Oorlog, die de Kromme Rijn markeerden. Die rivier

was een belangrijke wateraanvoerroute voor de linie. Ook langs sommige fortgrachten kun je deze limietpalen nog vinden.

En in Utrecht, Wijk bij Duurstede, Cothen, Werkhoven en Nieuwegein vind je verschillende sluizen die een rol hadden in de waterlinie. Sommige zijn zelfs nog in gebruik voor het hedendaagse waterbeheer.

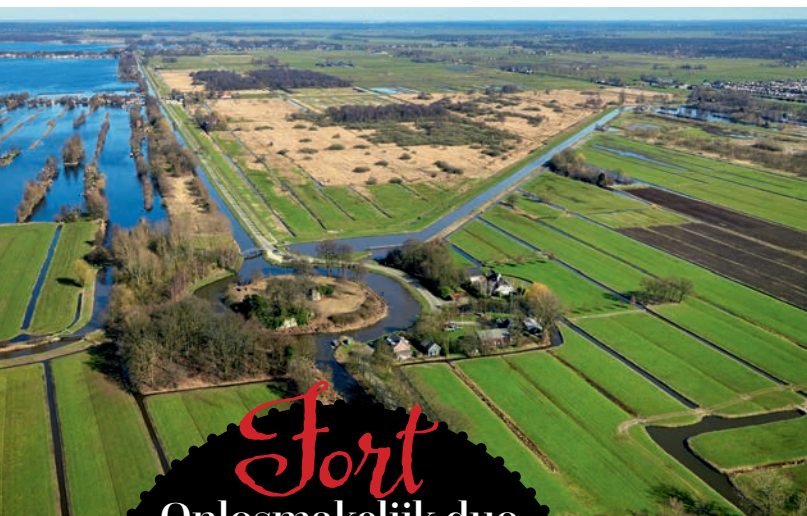
Benieuwd naar de kaart? Ga naar hdsr.nl/watererfgoedkaart en neem een kijkje. Je vindt daar trouwens ook informatie over fietsroutes en wandelommetjes van het waterschap.

HOOGHEEMRAADSCHAP
DE STICHTSE
RIJNLANDEN

Achter gesloten deuren

De meeste forten zijn toegankelijk voor publiek, maar sommige houden hun deuren bewust gesloten. Wat gebeurt er in die forten? Kijk mee achter de schermen.

TEKST: SIETSKES DE VET

Fort Onlosmakelijk duo

Fort bij Tienhoven is een ideale verblijfplaats voor vleermuizen. Het is er koel, vochtig, tochtvrij en rustig. Tijdens hun winterslaap kruipen de vleermuizen weg in een kier of scheur of hangen ze - op hun kop - aan het plafond. Hun lichaamstemperatuur neemt af, hartslag en ademhaling vertragen. Zo kunnen ze maandenlang zonder voedsel. Vleermuizen en forten: ze vormen een onlosmakelijk duo.

Vroeger was een fort een goed beschermde plek voor militairen die ons land verdedigden tegen de vijand. Anno 2021 zijn veel forten omgetoverd tot gastvrije plekken waar je kunt recreëren, eten, drinken, slapen of vergaderen. Maar er zijn ook forten die hun deuren niet openen. Meestal met een goede reden. Ze bieden bijvoorbeeld onderdak aan planten, dieren of mensen.

Fortterrein te koop!

Fort bij Velsen is zo'n gesloten vesting. Vroeger bewaakte het fort, als onderdeel van de Stelling van Amsterdam, het Noordzeekanaal. Toen de Stelling haar militaire functie verloor, gebruikte Defensie het fort voor munitieopslag. In 1980 kwam Fort bij Velsen in handen van een ondernemer, die het de daaropvolgende jaren gedeeltelijk sloopte. Alleen het frontgebouw met één pantserkoepel bleef overeind. Zonde, zo beseften velen toen het al te laat was. Om alle objecten van de Stelling te behoeden voor de slopershamer,

Fort Grasdak

Fort Steurgat is het enige, door particulieren permanent bewoonde fort in Nederland. De gewelfde centrale entree geeft toegang tot acht appartementen. Langs de gracht staan drie villa's. De voorkant van het fort is in originele staat, de achterkant heeft grote raampartijen met uitzicht op de Biesbosch. Een grassdak buiten, originele details binnen. Modern wonen in een historische entourage, dicht bij Werkendam. Wie wil dat nou niet?

zette de provincie Noord-Holland ze op een monumentenlijst. De toekomst van Fort bij Velsen is ongewis: op dit moment staat het fortterrein te koop als industriegrond.

Paradijselijke plek

Fort bij Tienhoven kreeg een heel andere functie toen de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd opgeheven. Staatsbosbeheer gaf het forteiland met kazerne, kazemat en oude fortwachterswoning in 1988 terug aan de natuur. Klimop, grassen en struiken overwoekeren het fort. Het is een paradijselijke plek voor zangvogels, bosuilen, ijsvogels en vleurmuizen. Mensen zijn er niet welkom, behalve de medewerkers die elk jaar de wilgen knotten en de bramenstruiken vakkundig terugsnijden. Anders zou je het fort vanaf het ernaast gelegen wandel- en fietspad niet eens meer kunnen zien liggen.

Wooneiland

Lijkt wonen op een fort je wel wat? Kijk dan eens naar Fort Steurgat, zuidelijk sluitstuk van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Soms staat er een woning te koop. Soms, want de bewoners zijn zeer tevreden over hun exclusieve woonplek. De weldadige rust staat in schril contrast met vroeger tijden. Toen verbleven er militairen, en na de Tweede Wereldoorlog diende het fort als interneringskamp voor NSB'ers en collaborateurs. Rond de eeuwwisseling bouwde een zakenman het fortterrein om tot luxe wooneiland met villa's en appartementen. Toegegeven, riant wonen is niet voor iedereen weggelegd. Ben je benieuwd naar dit bijzondere wooncomplex? Eén keer per jaar, tijdens Open Monumentendag (tweede weekend van september), opent het fort zijn deuren. Kom vooral kijken. •

**De weldadige
rust staat in
schril contrast
met vroeger
tijden**

Naam

Yvonne Leget

Functie

beheerder Fort Buitensluis
in Numansdorp

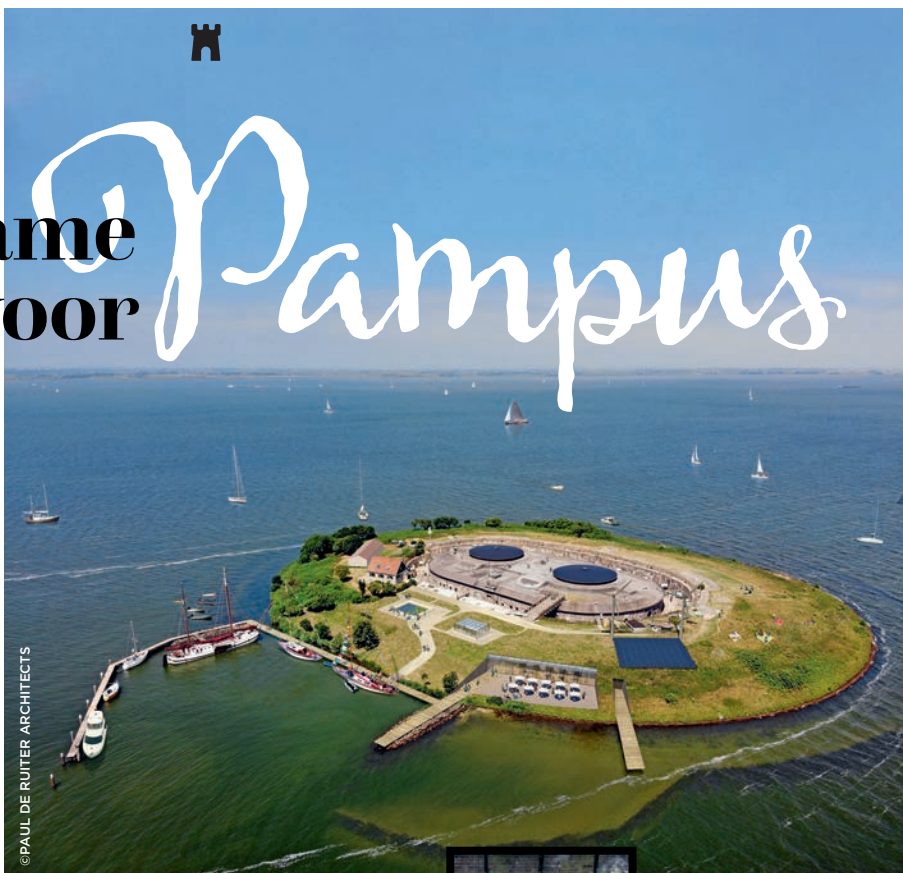
Mijn man en ik faciliteren een kleine camping, jachthaven en trouwlocatie. In 2008 solliciteerden we naar de functie van (vrijwillig) beheerder. Voor mij was het liefde op het eerste gezicht. Ik werkte fulltime op kantoor bij Shell, het beheerderswerk deed ik er aanvankelijk gewoon naast. Maar in 2015, toen het fort zijn deuren opende voor publiek, kregen we het steeds drukker. Al mijn vrije tijd stak ik in het fort. Toen ik de kans kreeg om op mijn 55ste met pensioen te gaan, heb ik dat meteen gedaan. Het is echt fantastisch om hier te wonen, zo midden in de natuur. Mijn grootste drijfveer is het behoud van het fort. Mijn man doet het onderhoud, ik ontvang de gasten en regel de trouwceremonies. Als vrouw wil ik sfeer en comfort brengen, goed zorgen voor bezoekers en vrijwilligers. We hebben een traditionele taakverdeling, dat werkt gewoon goed. Plannen zijn er volop: er komen vakantielodges en we gaan het hoofdgebouw verbouwen tot restaurant. We ontvangen iedereen hier met open armen.”

‘Het was liefde op het eerste gezicht’

SCAN DE QR OM MEER TE LEZEN

Een duurzame toekomst voor

©PAUL DE RUITER ARCHITECTS

Forteiland Pampus is altijd autonoom geweest. Met de plannen voor een verduurzaming van het eiland, houdt Pampus zijn oorsprong in ere.

Het forteiland midden in het IJmeer werd eind 19de eeuw gebouwd ter versterking van de Stelling van Amsterdam. Pampus kon tweehonderd soldaten lange tijd voorzien van water en energie, zonder kabels of leidingen naar het vasteland. Die geschiedenis van zelfredzaamheid strookt met de huidige ambitie om het eiland in 2022 volledig duurzaam en fossielvrij te laten zijn. Met een nieuw energiesysteem en een nieuw circulair entreegebouw, waardoor nóg meer bezoekers het eiland kunnen ontdekken. Hoe doet Pampus dat, zonder de cultuurhistorische waarde van het eiland te schaden?

Windmolens

Al in 2015 had Pampus een primeur met het hergebruik van afgedankte accu's van elektrische auto's. Hierin werd zonne-energie opgeslagen, zodat er minder diesel voor de aggregaten werd verstoekt. In 2020 kwam er een biovergister die van bioafval biogas maakt. Overblijfsels uit restaurant, keuken en moestuin veranderen sindsdien in groen gas voor de keuken van het restaurant in het entreegebouw. Inmiddels is er ook een waterzuiveringsinstallatie die het water uit het IJmeer filtert. Verder zijn er plannen voor zonnepanelen en twee metershoge windmolens op de plek van het oude steenkolenveld. Alhoewel zij het silhouet van het forteiland zullen veranderen, zijn deze molens historisch gezien geen 'vreemdelingen': op de oorspronkelijke bouwtekening van het eiland uit 1895 staat een kleine windmolen. Een duurzaam Pampus betekent ook blijven houden voor de geschiedenis, met een vindingrijke blik gericht op een groene toekomst. Meer weten? Kijk op pampus.nl.

Biovergister De Circ Bio-Digester 50 zet op het forteiland

dagelijks zo'n 50 kilo gft-afval om in groene energie en plantvoeding. Van de 9 kuub gas die dat oplevert kan de keuken een dag koken.

Eigen drinkwater Met de nieuwe waterinstallatie

faciliteert Pampus zijn eigen gefilterde drinkwater (nu nog in een testfase). Zo hoeven er niet meer dagelijks boten heen, om duizenden liters water te leveren.

Eten met uitzicht

De terrassen van de fort-restaurants liggen op de mooiste plekken van ons land. Aan het water krijg je het oogstrelende uitzicht er gratis bij.

Fort de Batterijen

Fort Lunet

Floating diner tussen de bevers

Op een steenworp afstand van Nationaal Park de Biesbosch ligt Fort Lunet: een dynamische plek in de Zuiderwaterlinie met twee sfeervolle terrassen.

Fort Lunet werd gebouwd om de Donge te bewaken en plukt daar nu de vruchten van: aan de rivier ligt een zonovergoten terras met uitzicht op vestingstad Geertruidenberg aan de overkant van het water. Naast lunch, borrel en diner aan wal, biedt Fort Lunet een Floating Diner aan boord van een elektrische sloep die je ter

plekke kunt huren. Met de geleverde routekaart vaar je in dertig minuten naar de Biesbosch, door kreekjes, langs wilgenbossen en misschien wel een beverfamilie. Als je een eigen boot hebt, kun je eten en drinken halen bij de DRIJF-inn aan de kade. Op de binnenplaats van het fort ligt nog een ander terras, met een festivalachtige sfeer (muziek!) en een groot springkussen voor kinderen. Bij slecht weer biedt het restaurant binnen uitkomst, het is niet groot dus reserveren is een goed idee.

fortlunet.nl

Op de kaart een ruime keus aan hapjes en gerechten.

Een terras aan de Donge én op het binnenplein. Welk plekje kies jij?

In een typisch Hollandse setting tussen Weesp en het Naardermeer ligt Paviljoen Uit & Meer. Lunchen, borrelen of dineren, het is hier sowieso smullen gebazen.

Vanaf de parkeerplaats voert een lommerrijk pad naar het ronde torenfort Uitermeer dat deel uitmaakt van zowel de Nieuwe Hollandse Waterlinie als de Stelling van Amsterdam. Vlak erachter ligt Paviljoen Uit & Meer. In het paviljoen hangt een gezellige sfeer maar zodra de temperatuur het toelaat, lonkt het terras dat pal aan de kronkelende Vecht ligt. Op een zomerse dag trekken vele boten als een levendige parade aan je voorbij, in een decor van friscgroene weiden. Sommige schippers meren aan voor een hapje en drankje en ook kanovaarders weten het terras te vinden. De keuken heeft van alles te bieden. Van tosti en hamburger tot poké bowl en een broodplankje. Mocht je zelf het water op willen: Uit & Meer verhuurt een sloep mét schipper (maximaal zestig personen) voor een tocht over de Vecht.

paviljoenuitmeer.nl

Paviljoen Uit & Meer Poké Bowl aan de Vecht

←
Volop reden om te proosten op dit zonovergoten terras.

De pret begint al met de bijzondere tocht naar het fort toe.

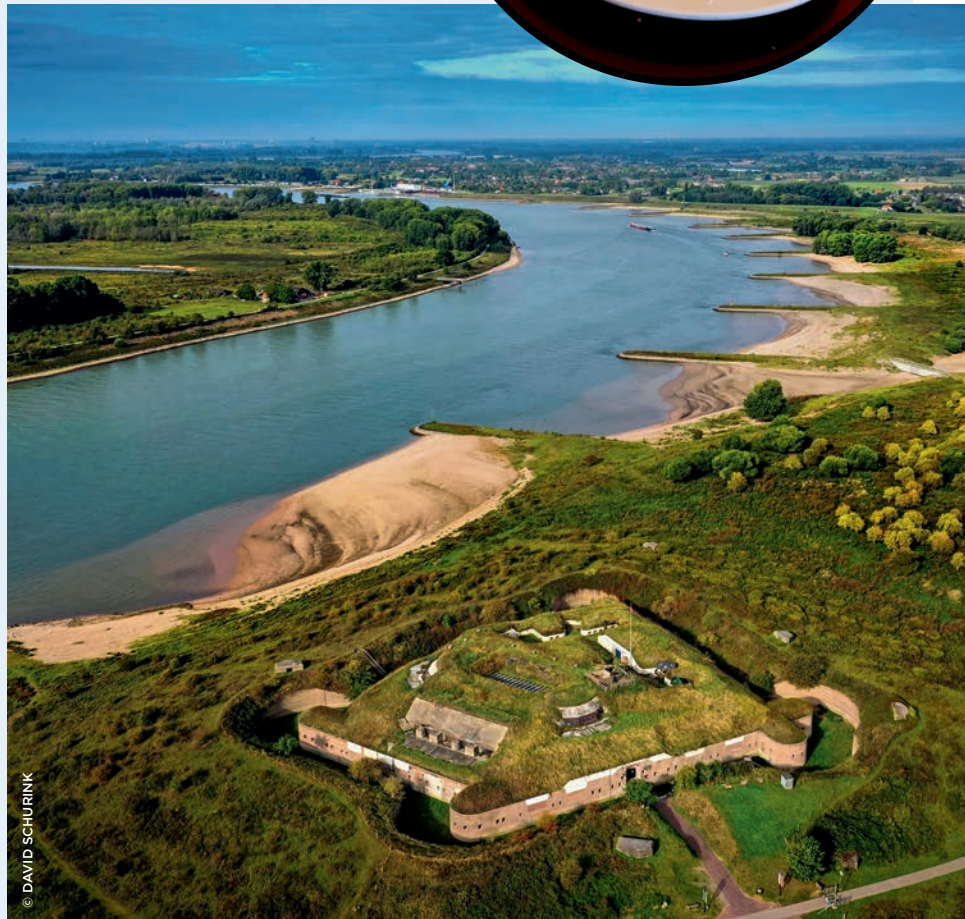

Fort Pannerden In een tuktuk naar het terras

Het meest oostelijk gelegen fort van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, Fort Pannerden, heeft een betoverend terras midden in het rivierenlandschap.

Betoverend, omdat de natuur je hier gul omarmt. Aan een picknicktafel onder een grote parasol kun je genieten van een prachtig panorama. Schepen, van cruise- tot vrachtschip, glijden voorbij op het Pannerdensch Kanaal. Konikpaarden zoeken verkoeling in het water. Rode geuzen kauwen kalmerend op het verse gras. Er is geen bediening maar een knusse kraam met drankjes en kleine versnaperingen, zoals appeltaart of een broodje kroket. Groepen feestvierders zijn welkom, een cateraar verzorgt dan de maaltijden: buffet of barbecue, er is veel mogelijk, zowel op het terras als in het fortrestaurant. Tip: zet je auto op het parkeerterrein aan de Pannerdenseweg in Doornenburg. Wandel vanaf daar, door de Klompenwaard, naar het fort. Of, misschien nog leuker: stap in een tuktuk (gratis) die je naar het fort brengt.

fortpannerden.eu

© DAVID SCHURINK

GENOMINEERD
UNESCO
WERELDERFGOED

Het opgegraven
verleden

VAN DE

Limes

De Limes was de noordelijke grens van het Romeinse Rijk die in Nederland langs de Rijn liep. Krijgt dit archeologische monument deze zomer de status van UNESCO Werelderfgoed?

Vier eeuwen behoorde een groot deel van ons land bij het Romeinse Rijk. Vier eeuwen. Zo lang is het ook geleden dat we nog midden in de Tachtigjarige Oorlog zaten.

En wat is er sindsdien wel niet allemaal gebeurd? Dankzij documenten, gebouwen en schilderijen hebben we daar een goed beeld van. Van de Romeinse tijd was lang nauwelijks iets bekend maar dankzij tal van opgravingen weten we meer en is het verhaal completer geworden. De publieke belangstelling voor deze periode is flink toegenomen, getuige de musea, reconstructies, visualisaties en re-enactments.

Markten en badhuizen

In de 19de en 20ste eeuw zijn er bij opgravingen al Romeinse resten gevonden. De afgelopen vijftig jaar zijn veel meer onderzoekers zich met de Limes bezig gaan houden. Het leverde honderdduizenden vondsten op. Samen maken ze duidelijk dat langs de Nederlandse Limes één en misschien wel twee castra lagen, dat er zo'n vijftien castella (forten) waren en wisselende aantallen wachttorens. Ze waren met elkaar ver-

bonden door wegen. Bij sommige forten hadden de Romeinen kades en havens aangelegd. Er ontstonden dorpen met markten, theaters, badhuizen, werkplaatsen, herbergen, grafvelden en heiligdommen.

Neder-Germaanse Limes

Al het vervoer in de Lage Landen ging per schip. Het ging daarbij vooral om voedsel en bouwmaterialen. Behalve met oefenen, vulden de soldaten hun dagen met de aanleg van wegen, kanalen, bruggen en havens. Het leven vond vooral plaats aan en op de Rijn, want met name ten westen van de Veluwe lagen moerassen en venen, die zo goed als onbegaanbaar waren.

Omdat nu zo duidelijk is wat de waarde van dit archeologische monument is, hebben Nederland en Duitsland samen een aanvraag ingediend bij UNESCO om de Neder-Germaanse Limes op de Werelderfgoedlijst te plaatsen; in dit deel van de linie zijn 44 locaties met bijzondere restanten in de bodem. Deze zomer neemt UNESCO een besluit over de aanvraag. Meer weten? Kijk op romeinen.nl.

Feiten en cijfers

Verstreckte grenslijn van **150 km** op de zuidoever van de Rijn tussen Katwijk en Herwen • Stelsel van **1 of 2 legioenplaatsen, 15 forten** en **tientallen wachttorens** • In de eerste 4 eeuwen van onze jaartelling de **noordgrens** van het Romeinse Rijk • Bewoond door **tienduizenden soldaten en burgers** • **Grootste archeologische monument** van Nederland • Genomineerd als **UNESCO Werelderfgoed**

Best Nine van de Limes

1 Ruitermasker

Museum Het Valkhof, Nijmegen

Andreas Hetfeld, kunstenaar van Het Gezicht van Nijmegen: "Deze gezichtshelm, in 1915 opgevist uit de Waal, inspireerde mij tot een interpretatie op reuzenformaat. Ik was gegrepen door de schoonheid van de stralende, verzilverde en deels vergulde buitenkant en de verroeste binnenkant. In het kunstwerk heb ik de trotse en wat mysterieuze gelaatsuitdrukking verwerkt van het tweeduizend jaar oude origineel, dat met groot vakmanschap is gemaakt."

2 Schaal met vogelkop

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Bronzen bekken om de handen te wassen, uit de 3de eeuw, gevonden bij Rijsenburg.

4 Militair diploma

Museum Het Valkhof, Nijmegen

Deel van het bronzen bewijs van burgerrecht voor een Bataafse militair die diende in een Romeinse ruitereenheid, verleend door keizer Trajanus in 98. De tekst die in het bronzen plaatje is gebeiteld, is volledig gereconstrueerd. Het diploma is gevonden bij Elst-Lienden.

3 Kom van millefiori-glas

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Duizendbloemen. Zo heet het luxe glas waarvan deze kom uit de 1ste eeuw is gemaakt. Vermoedelijk gebruikten ook gewone soldaten kommen van millefiori-glas. Deze is gevonden in Valkenburg (ZH).

5 Kom van terra sigillata

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Kom van terra sigillata, een luxe aardewerksoort die te herkennen is aan de kleur (van rood tot oranjebruin) en de glans. Op deze kom, gemaakt in Zuid-Frankrijk en gevonden bij Valkenburg, is in reliëf een danser afgebeeld.

Houten schip De Meern 1

Museum Hoge Woerd, Utrecht

In ons land zijn veel Romeinse schepen teruggevonden. Dankzij de hoge grondwaterstand verteerde organisch materiaal, zoals hout en leer, nauwelijks. Er zijn vooral vrachtschepen gevonden, waaronder het schip dat nu De Meern 1 heet. Die vondst, in 2003 in Leidsche Rijn, is zo bijzonder omdat een groot deel van de inventaris en persoonlijke bezittingen van de schipper en zijn vrouw bewaard zijn gebleven.

Verzilverde helmband

Museum Hoge Woerd, Utrecht

Rijk versierde voorhoofdsband van verzilverd messing. Gevonden bij Utrecht.

Godenpijler

Museum Het Valkhof, Nijmegen

Deel van een erezuil opgericht ter ere van keizer Tiberius in het jaar 14. De zuil bestond uit tenminste vier op elkaar gestapelde kalkstenen blokken; de twee middelste zijn bewaard gebleven. Dit reliëf toont de keizer die gelauwerd wordt door de overwinningsgodin Victoria. Gevonden in Nijmegen.

Deze topstukken zijn ook in 3D te bewonderen op romeinen.nl

Bronzen mesheft

Stadsmuseum Woerden

Chef-kok Rinus Verweij van Restaurant Vroeg, Bunnik: "Gaaf om te zien dat asperges in de Romeinse tijd al belangrijk waren. Je kunt zien dat er veel tijd is gestoken in het maken van dit mesheft. Dat ze asperges als onderwerp namen, verbaast mij niets. Het is een delicatessen en nog gezond ook. Van huid tot immuunsysteem, asperges zorgen overal voor. Dat wisten die Romeinen blijkbaar ook al."

ONTDEK DE OUDE HOLLANDSE WATERLINIE

Tijd voor een ommetje

Wandelen is populair. Geen lange tochten, juist ommetjes zijn in trek. Ook in de stad. Verken de vestingsteden van de Oude Hollandse Waterlinie eens te voet. Een eyeopener!

Aleeuwen strijden we tégen het water. Maar in het Rampjaar 1672 werd water onze bondgenoot. De Fransen vielen de Republiek der Nederlanden binnen en stadhouder Willem III had een lumineus plan: hij zette een brede strook land onder water, van het IJsselmeer tot de Biesbosch. Een laagje van vijftig centimeter was genoeg: te hoog om doorheen te waden, te laag om te bevaren. Het Franse leger kon niet verder oprukken! Vanwege dit succes bouwden we een lang lint van forten, sluizen en dijken; de Oude Hollandse Waterlinie was een feit. Trouwens, zonder deze 'inundatie' waren we misschien wel ingelijfd door de Fransen en zouden we allemaal Frans spreken... Wil je meer weten over deze oude verdedigingslinie? Maak dan eens een ommetje in een Zuid-Hollandse vestingstad. Velen gingen je al voor, want wandelen is sinds de coronacrisis een favoriete bezigheid.

©SJAAK LOEF

1. Ommetje van 3 km Strategisch Nieuwpoort

Door de strategische ligging aan de Lek kreeg Nieuwpoort, samen met Schoonhoven aan de overzijde van de rivier, een belangrijke rol toebedeeld in de Oude Hollandse Waterlinie. Na het Rampjaar 1672 werd Nieuwpoort omgebouwd tot vestingstadje met hoge wallen, zes bastions en brede vestinggracht. Het ommetje, dat begint en eindigt bij de Buitenhaven, staat bol van de bezienswaardigheden. Je komt langs een kanon en een beer met twee monniken: een gemetselde dam waarop twee torentjes staan. Buiten de stadswal maken klinkerstraatjes en monumentale gevels plaats voor de slingerende gracht; groen, rust en ruimte overheersen. Terug in de binnenstad loop je langs het oude stadhuis, waar onder het gebouw een inundatiesluis verscholen ligt. Uniek in de wereld!

2. Ommetje van 5 km Vesting Gorinchem

Oude stadswallen en bastions, de vestinggracht, de Dalempoort - de enige overgebleven stadspoort - en een lange lijst van monumenten: Gorinchem maakt indruk. De stad ademt een en al historie. Veel vestingwerken bestonden overigens al voordat Gorinchem een belangrijke rol speelde in de Oude Hollandse Waterlinie en de verdediging van Holland. Alleen aan de oostzijde werd de vesting uitgebreid ten behoeve van de linie. Het ommetje door de binnenstad start en eindigt bij het station. Download de route vooraf op je telefoon zodat je onderweg, terwijl je langs de bezienswaardigheden loopt, de audiofragmenten kunt horen. Wandel over de vestingwallen en kijk uit over de Merwede, waar de veerponten af- en aanvaren. Loop langs het Tolhuis, de Markt en bewonder de twee 18de-eeuwse molens 'De Hoop' en 'Nooit Volmaakt'. Wist je dat er vroeger zeventien molens op de vestingwallen hebben gestaan?

3. Ommetje van 4 km Historisch Gouda

Hoewel Gouda officieel geen vestingstad was in de Oude Hollandse Waterlinie, speelde de plaats wél een belangrijke rol in het beheer van waterwegen en sluisen. Via de Tiendewegbrug steek je de singel over. Vroeger stond hier de Tiendewegspoort, een van de vijf stadspoorten. Ten oosten ervan lag een ravelijn: een eilandje in de gracht, speciaal aangelegd om de poort te verdedigen. Kuier langs het Tolhuis, de Donkere Sluis, de Turfmarkt en de Sint-Janskerk. In de Museumhaven met historische binnenschepen, schipperswachterlokaal én museumhavencafé, stap je terug in de tijd. Nog een tip: bezoek Museum Gouda, gevestigd in het voormalige Sint-Catharinagasthuis. •

SCAN DE
QR VOOR
**OMMETJE
NR. 1**

SCAN DE
QR VOOR
**OMMETJE
NR. 2**

SCAN DE
QR VOOR
**OMMETJE
NR. 3**

Restauratie Fort Honswijk

Historisch erfgoed komt weer tot leven!

Historisch erfgoed, een Van der Ven-specialisme!

Bouwjaar 1361

Slot Loevestein, het oudste gebouw waar we aan gewerkt hebben.

80.000 uur

gewerkt aan historisch erfgoed.

12,5 jaar

actief in restauratie van historisch erfgoed.

48 restauratieprojecten

totaal uitgevoerd, waarvan 95% monumentale status.

65 jaar

ervaring hebben onze vakmannen bij elkaar.

457.657 stenen

hebben we in totaal toegepast.

COOLSTE ROUTES MET KINDEREN

Kinderroute Noorderpark Ruigenhoek

Vroeger was het Noorderpark, aan de noordzijde van Utrecht, onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Eind jaren negentig werd het terrein heringericht als natuur- en recreatiepark. Een bijzonder park met bunkers, groepsschuilplaatsen en... een speelbos voor kinderen. Speciaal voor kinderen tussen 4 en 12 jaar is er een 'challenge-tocht' van 4 kilometer uitgezet, waar je aan de hand van opdrachten de spannende geschiedenis van de waterlinies induikt. Je begint bij kinderboerderij Gagelsteede en loopt meteen het Gagelbos in. Ieder kind heeft een eigen 'challenge-kaart' op zak. Vrolijk gekleurde palen wijzen de weg. Terwijl je acht opdrachten (challenges) uitvoert, leer je van alles over de natuur en de waterlinie. Tel alle bunkers die je tegenkomt. Kijk of je een drinkfles, helm of schoen van een soldaat kunt vinden. Ga op zoek naar dieren sporen van een ree, vos of konijn. Bouw je eigen schuilplaats en trek jezelf op een vlot naar de overkant van de sloot. Ga je mee op avontuur? noorderparkruigenhoek.nl

Uithoorn Stelling van Amsterdam 4kids

Download de app van RoutAbel in de App-store of Google Play en ga met de kids naar Uithoorn. Vanaf Pannenkoekenfort aan de Drecht maak je een rondwandeling van 8 kilometer. Filmpjes en geluiden brengen je terug in de tijd, toen de Stelling van Amsterdam nog in werking was. Terwijl je over de dijk naar Fort bij de Kwakel loopt, zie je op je telefoon hoe het land eruitzag als het onder water werd gezet. Bekijk de scharrelende varkens, pauzeer op het boerenterras en sluit af met een pannenkoek. stellingvanamsterdam.nl

©SERENA BREGMAN

Het Dappere Soldaatje

Vanuit het Grebbelinie Bezoekerscentrum, in Fort aan de Buursteeg, kun je het Dappere Soldatenpad lopen: een route over het fortterrein voor kinderen van 3 t/m 9 jaar (€ 2,50 per kind, ouders mogen mee). Je loopt van het ene naar het andere soldatenpaaltje en bij iedere paal krijg je een opdracht. Heb je ze alle tien uitgevoerd? Dan komt je naam in het Dappere Soldatenboek. Neem na afloop een kijkje in het bezoekerscentrum en kom alles te weten over de Grebbelinie die ons land beschermde. grebbeliniebezoekerscentrum.nl

Jeroen

Marco

Atlantikwall

Op de Hoek

Militair-historisch onderzoeker Jeroen Rijpsma kent de Atlantikwall op z'n duimpje. Hij neemt fortentfan Marco van den Heuvel mee op een fietstocht door het kustlandschap van Hoek van Holland. Monumentale bunkers vertellen het verhaal van een verwoestende oorlog.

Stipt tien uur tref ik Marco aan bij een voormalige torpedoloods die is verbouwd tot restaurant. We drinken een kop koffie op het terras aan de Berghaven met daarachter de Nieuwe Waterweg. Containerschepen varen voorbij, tegen een achtergrond van industrie en hoge hijskranen. “Een spectaculair gezicht”, zegt Marco. 75 jaar geleden zag het er heel anders uit: Duitse oorlogsschepen, veel luchtdoelgeschut en aan de overkant van het water lag het vogeleiland De Beer, een uniek natuureservaat. Daar bouwde de bezetter de meeste bunkers in ons land, die in de jaren zestig zijn gesloopt om de Rotterdamse wereldhaven uit te breiden. Marco bekijkt historische foto's in de kleurrijke folder 'Atlantikwall Fietsroute Hoek van Holland'. Maar omdat ik deze dag de gids ben, zullen we de folder niet nodig hebben en verdwijnt deze voorlopig in de tas.

Festung Hoek van Holland

Niet iedereen denkt bij het woord Atlantikwall aan de Tweede Wereldoorlog of aan bunkers die in de duinen zijn gebouwd. Met de duizenden kilometers lange verdedigingslinie wilden de Duitsers een invasie van de geallieerden voorkomen in het door hen bezette kustgebied van onder meer Frankrijk, België en Nederland. Ze ronselden arbeiders om

in twee jaar tijd meer dan honderduizend kleine en grote bunkers te bouwen. Hoek van Holland was het belangrijkste verdedigingsgebied in Nederland, omdat de Nieuwe Waterweg de toegangspoort vormt tot het Rotterdamse havengebied. Hier lagen schepen van de Kriegsmarine en vond overslag van goederen en materieel plaats voor de oorlogsindustrie. Het gebied kreeg de status van Festung, wat inhield dat de soldaten zich nooit mochten overgeven.

In een tocht van bijna 30 kilometer bekijken Marco en ik vandaag bijzondere restanten uit die nauwelijks voor te stellen periode in de geschiedenis.

Vleermuizen in bunkers

Met de wind in de rug fietsen we richting het Staelduinse Bos. Destijds was hier het hoofdkwartier van de Festungskommandant met 27 grote bunkers van wel 2 tot 3 meter dik

‘Ongelooflijk, wat is het hier mooi’

Zaklampen aan, want voor ons ligt een lange donkere gang

gewapend beton. Het is inmiddels een vleermuisreservaat. De beschermde beestjes vinden het maar wat fijn om in alle rust te overwinteren in de betonnen kolossen tussen de bomen. Buiten de wandelpaden is het daarom streng verboden terrein. “Kijk, daar verderop staat er eentje, en daarachter weer een!” Scherp gezien door Marco: in de zomer zie je door het dichte bladerdek de metershoge grijze muren van de bunkers lang niet zo makkelijk als in de winter.

Verder gaat de route langs dijken, kassen en huizen. Het Westland is een best wel volgebouwd gebied. Bij de Dijckerwaal rijden we voorbij een woning die hoog boven op een manschappenbunker is gebouwd. Op het terrein erachter staat nog een exemplaar voor munitieopslag waar we naar binnen kunnen. Zaklampen aan, want voor ons ligt een lange donkere gang, met zware, onheilspellende pantserdeuren. “Het is net een grot”, zegt Marco. Hij wijst op de kleine witte pegelvormige stalactieten aan het plafond. We lezen op een muur een vervaagde Duitse instructietekst over hoe te handelen tijdens een aanval met strijdgassen. Op deze locatie verdedigden tien soldaten een deel van de tankgracht die rondom Hoek van

Holland lag. Op een grasbult vinden we het betonnen fundament waarop hun mortier stond.

Wijnkelder en sauna

Al fietsend passeren we het Oranjepark, waar onder groene heuvels bunkers liggen verstopt. Ook komen we langs een aantal huizen met ernaast gelegen bunkers die door de bewoners worden gebruikt als hobbyruimte, wijnkelder, bioscoop of sauna. De volgende plek die we aandoen is de parkachtige tuin die hoort bij de Intratuin in 's Gravenzande. Interessant zijn de bunkers die we er tijdens een rondwandeling aantreffen. Tussen de vegetatie verraadt een donker gat de plek waar destijds achter dik beton een kanon schuilging. We hebben inmiddels trek gekregen. Dat komt goed uit, want je kunt hier lunchen op een leuk terras bij de bunkers. Marco vanachter de grote routekaart: “Fijn zeg, zo’n folder die je wijst op al het prachtige erfgoed.”

Eén groot oorlogsdecor

Door de duinen, evenwijdig aan zee, fietsen we weer richting Hoek van Holland. We steken een van de strandovergangen over om de golven te zien. Had de Atlantikwall hier standgehouden tijdens een geallieerde invasie? ➔

Varen over een tankgracht

De Duitsers vrezden een invasie vanuit zee én een aanval met parachutisten vanuit het binnenland. Daarom graven ze dwars door het Westland een diepe en brede waterloop die het geallieerde tanks onmogelijk maakt door te stoten. Voor een vrij schootveld worden langs het 11 kilometer lange tracé alle huizen en boerderijen gesloopt en moeten de bewoners evacueren. Nu vinden in de tankgracht georganiseerde vaartochten plaats.

We lunchen op een leuk terras bij de bunkers

Of was deze net zo snel doorbroken als bij D-day in Normandië, en waren we dan eerder bevrijd? Hoe dichterbij de Nieuwe Waterweg komen, des te meer sporen van de oorlog. De toren aan onze linkerhand is een vergaderlocatie en je kunt er ook abseilen, maar het is van oorsprong een Duitse radarpost. Het restaurant naast het Reddingmuseum – ook al in een bunker – was de soldatenkantine. Zelfs de kunstzinnig beschilderde schermen voor de bouwput van de nieuwe metrolijn naar het strand zijn geïnspireerd op het oorlogsverleden, inclusief kanon en bewaker. Mooi ook met Van Kooten en De Bie's klassieker 'Wo is der Bahnhof'.

Bij de pier aangekomen parkeren we de fietsen en lopen naar de eerste zichtbare bunker. De aangrenzende patatzaak bewaart er zijn frituurvet. Ik wijs Marco op het dichtgemetselde schietgat, een vierkant van bakstenen in een grijze betonnen muur. Maar Marco luistert niet meer, voor ik er erg in heb staat hij op het dak van de kolossale bunker van het Atlantikwall Museum verderop. Hij kijkt om zich heen en fotografeert de omgeving. Dat doen trouwens veel mensen die je hier ziet. Op de informatieborden

lezen ze dat het ruim 75 jaar geleden één groot oorlogsdecor was. Het dorp was gesloopt en er stonden honderden bunkers in een heel klein gebied achter een kilometerslange betonnen tankmuur. Iemand spreekt me in het Duits aan: "Wo ist der Bunker mit den großen Panzerkuppeln?" Het blijkt een Pools echtpaar te zijn en ik vermoed dat ze Fort 1881 verderop bedoelen. Daar gaan wij nu ook naartoe.

Bier met regenwater

Op het terras van Het Wapen van Fort 1881, gehuisvest in de voormalige officierskantine, bestellen we een Fortbier, gebrouwen met gezuiverd regenwater uit de bassins van het nog werkende wateropvangsysteem van het fort. De bezetter bouwde in het fort een bakkerij die nog steeds in het museum is te zien. Eigenaar Jurgen Beumer wil ons wel even rondleiden door het drie kilometer lange gangstelsel. Marco straalt: als kenner van de Hollandse Waterlinie is hij gek op grote bakstenen bouwwerken. Na zoveel indrukken op deze dag hoor ik hem onder de grond alleen nog maar zeggen: "Ongelooflijk, wat is het mooi, hier móet ik terugkomen." •

Fietsroutes langs sporen van de oorlog

Het Erfgoedhuis Zuid-Holland heeft 6 fietsroutes langs de Atlantikwall uitgebracht, waaronder de route van Jeroen en Marco. Elke route is tussen de 30 en 40 kilometer lang en duidelijk beschreven in een kleurrijke brochure met kaart, foto's en info over de bezienswaardigheden. Op erfgoedhuis-zh.nl/atlantikwall kun je de routes gratis downloaden of kopen met een extra grote overzichtskaart in een luxe box.

BIJZONDERE LOCATIES

Frontenpark

Saaï en netjes aangeharkt, nee, dat is het Frontenpark allerminst. Het cultuur- en landschapspark aan de rand van het centrum bestaat uit ruige natuur, oude vestingwerken en industrieel erfgoed. Een goede weerspiegeling van het verleden. Eeuwenlang was Maastricht een belangrijke vestingstad. Maar eind 19de eeuw werden stadspoorten en vestingmuren deels gesloopt om plaats te maken voor woningbouw en industrie. Toen de schoorstenen niet meer rookten, raakte het gebied in verval. Dankzij een restauratie ligt er nu een park met inheemse planten, droge én natte grachten, grazende schapen, wandelpaden en vestingwallen.

maastrichtvestingstad.nl

© FRED BERGHMANS

© LNDW STUDIO

Kunstfort bij Vijfhuizen

In het enige kunstfort van de Stelling van Amsterdam komen militair erfgoed en beeldende kunst samen. Bezoek een tentoonstelling of wandel op het forteiland langs internationale kunstwerken. Eindig met een hapje of drankje in Restaurant 't Fort. kunstfort.nl

CRASH

Dit museum in Fort bij Aalsmeer (Stelling van Amsterdam) vertelt over de luchtoorlog in 1940-'45 en de neergestorte vliegtuigen in de Haarlemmermeer. En ook over de bemanning, de onderduikers, het verzet en de geheime dienst. Spannend voor iedereen. crash40-45.nl

© MARTIN VAN LOKVEN

Werk aan de Groeneweg

Hier vind je geen fort maar oude loopgraven, aarden wallen, betonnen kazematten en groepsschuilplaatsen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Je mag de bunkers van binnen bekijken en door de loopgraven kruipen. Ook leuk voor kinderen. staatsbosbeheer.nl

© NEDERLANDSGLORIE.NL

© MARK KOENRAADT

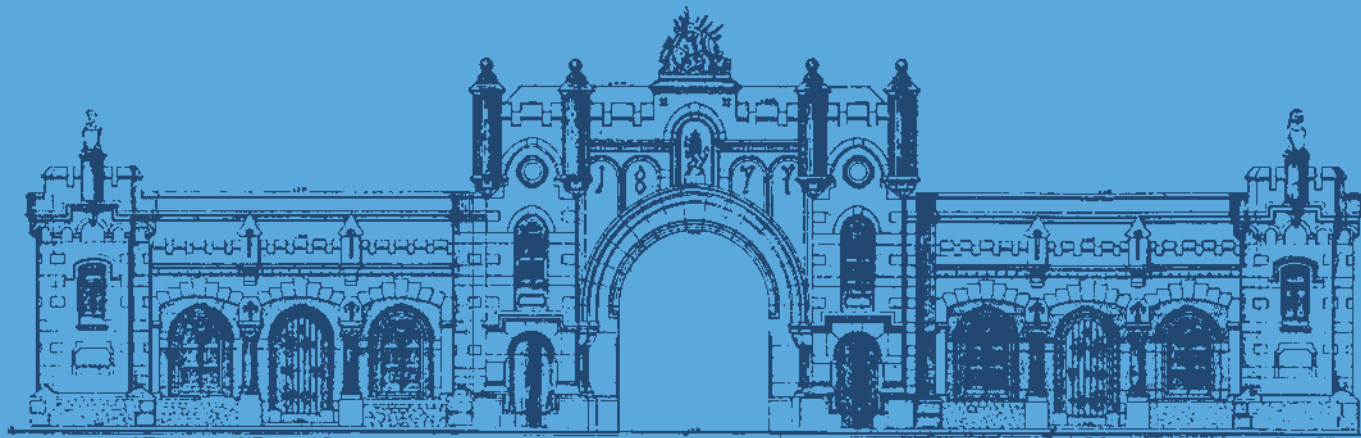
Fort Henricus Steenberg

De gloednieuwe uitkijktoren bij dit oude fort van de West Brabantse Waterlinie is een echte eyecatcher. Hij is, net als de brug, gemaakt van accoya-hout, steekt prachtig af tegen de lucht en nodigt uit om te beklimmen. natuurmonumenten.nl

De poorten van weleer

Eeuwenlang maakten stadspoorten deel uit van de verdedigingswal rond een vestingstad. De poorten die de tand des tijds hebben doorstaan, zijn een lust voor het oog.

Veerpoort met standbeeld van ontdekkingsreiziger Olivier van Noort, die in 1627 in Schoonhoven overleed.

Op het fries van de poort staan in het Latijn de namen van het burgemeestersduo van toen: de heren Cluyt en Blockhuysen.

Veerpoort

Schoonhoven

De Veerpoort hield niet alleen de vijand buiten. De charmante stadspoort maakt, tot op de dag van vandaag, deel uit van de waterkering van de Krimpenerwaard. Daarom is hij nooit gesloopt. Bij extreem hoogwater gaan de houten sluisdeuren nog altijd dicht. In de doorgang van de poort herinnert een gedenksteen aan de Watersnoodramp van 1953. De Veerpoort werd gebouwd in 1601, in de nieuw aangelegde vestingwerken van aarden wallen en bastions die de middeleeuwse verdedigingsring vervingen. De poort werd tot Veerpoort gedoopt dankzij de veerverbinding tussen Schoonhoven en Gelkenes, aan de overkant van de Lek. Boven de poort is de wachtverdieping, waar tot 1862 de poortwachter van dienst woonde. Hij opende 's ochtends de poort, controleerde wie de vesting binnenkwam, hief accijns op ingebrachte goederen en deed de poort 's avonds weer stevig dicht. Nadat de lokale accijns werd afgeschaft, verdween de poortwachter en kreeg zijn ruimte meerdere bestemmingen, van ziekenzaal voor cholera-patiënten tot schildersatelier. Sinds 2018 is in de Veerpoort een galerie gevestigd, met sieraden gemaakt door edelsmeden die zijn afgestudeerd aan de Vakschool Schoonhoven. Het stadje aan de Lek is immers al eeuwenlang dé zilverstad van Nederland; het Zilvermuseum ligt een paar minuten lopen verderop. •

Bij extreem hoogwater gaan de sluisdeuren dicht

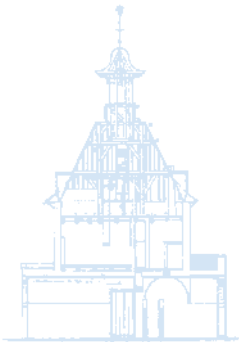

Dalempoort

Gorinchem

Mazzelaars zijn het, de bewoners die in de wachterswoning boven de Dalempoort wonen. Sinds 1987 is deze bijzondere plek hun thuis, pal onder de klokkentoren. Elke dag kunnen zij genieten van het fraaie uitzicht over de uiterwaarden van de rivier de Merwede. De Dalempoort is de enige stadspoort van Gorinchem die bewaard is gebleven. De overige drie moesten wijken voor het uitdijende verkeer. Eén daarvan, de Waterpoort, belandde in Amsterdam. Althans, onderdelen van die poort kregen eind negentiende eeuw een nieuw thuis in de collectie van het buitenmuseum van het Rijksmuseum. De Dalempoort staat gelukkig al honderden jaren op zijn oude, vertrouwde plek. De poort met gewelfde doorgang is in 1597 gebouwd en vergroot in 1770. Het gebouw doorstond meerdere oorlogen; Gorinchem was een belangrijke vesting in de Oude én Nieuwe Hollandse Waterlinie. Bijzonder is dat de vestingwal nog bijna helemaal volgens het oude tracé van 1600 loopt. Tien van de elf bastions zijn nog intact, evenals grote delen van de vestinggracht.

De doorgang van de Dalempoort functioneert tot op heden als waterkering, met twee sluisdeuren en sleuven waarin balken worden opgestapeld. Zand en klei vullen de ruimten tussen de balken: een mooi systeem dat, indien nodig, het wassende water tegenhoudt. •

Gorinchem was een belangrijke vesting in de Hollandse Waterlinie

Op de achtergrond de buurman van de Dalempoort, korenmolen De Hoop.

© MARTIN VAN LOKVEN

Architect Jacobus van Lokhorst ontwierp de stoere toegangspoort van Naarden.

Utrechtse Poort

Naarden Vesting

De Utrechtse Poort staat op de plek van een poort uit de 17de eeuw die al van verre zichtbaar was en zo een makkelijk doelwit bij een aanval vormde. Hij werd afgebroken en in 1877 vervangen door de huidige stadspoort. Het is een imposant bouwwerk aan de oostkant van de vesting, een entree die recht doet aan de allure van Naarden, een van de best bewaarde vestingsteden van Nederland. Beroemd om zijn stervorm, uniek in Europa door zijn dubbele stelsel van wallen en grachten. Over de gracht voor de stadspoort ligt nu een vaste brug, maar bij de bouw van het wachtgebouw lag hier een kraanbrug.

Vooraf aan de stadskant is de poort bezienswaardig. In een nis boven de doorgang staat een leeuw met zwaard en zeven pijlen, het symbool van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Op plaquettes in de torentjes zijn Koning Willem III en zijn eerste vrouw Sophie van Württemberg afgebeeld. Het is haast niet voor te stellen maar van 1881 tot 1939 tufte de Gooische Stoomtram, van Amsterdam naar Laren, door de poort. In het gewelf zijn de roetsporen nog te zien. Opvallend zijn de wachtgebouwen links en rechts van de doorgang, waar militairen bivakkeerden. In een van die vleugels waren twee cachots en een ruimte voor de provoost. De gebouwen zijn nu te huur voor zakelijke bijeenkomsten. •

Een entree die recht doet aan de allure van Naarden

Gepost op *Instagram*

♥ 👤 📍 @dutchdroneviews

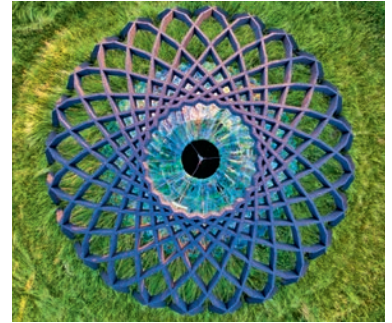
Fort bij Marken-Binnen, met fortgracht en Markervaart.

♥ 👤 📍

@livingatno.13

Daar zit ie dan, in een opening van een echte bunker bij Fort aan de Buursteeg. Beetje soldaatje spelen met z'n twee neven.

♥ 👤 📍 @stickybit72

Fort Asperen, van bovenaf lijkt de glazen koepel van het fort wel een iris!

De mooiste waterliniefoto's van onze Instavolgers

♥ 👤 📍 @oisin_photos

Doorkijkje Fort Honswijk, gelegen in Houten, aan de rivier de Lek.

♥ 👤 📍 @xanderbwfotografie

De drie ogen waaraan het stalen gedeelte van Fort bij Hoofddorp in de takels heeft gehangen.

♥ 👤 📍 @lars_shots

Een van de opgeknapte bunkers in Vesting Hellevoetsluis.

Naam

Angelique van der Wurf

Functie

vrijwillig gids Waterlinie-
museum (Fort bij Vechten)
in Bunnik

“Als je het museum instapt, kom je eerst bij mij terecht. Ik werk in de winkel en geef rondleidingen. Mijn verhaal over de waterlinies is altijd anders, afhankelijk van de groep die voor me staat. Het vertellen, dat gaat eigenlijk vanzelf. Ik heb aardrijkskunde en biologie gestudeerd aan de lerarenopleiding en ben docent zorg en welzijn geweest. Maar nu ben ik afgekeurd, vanwege mijn gezondheid kan ik niet meer werken.

Ik probeer wel om ritme in de dag te houden. 's Ochtends loop ik met de honden en 's middags ga ik, twee à drie keer per week, naar het museum. Daar kan ik helemaal mezelf zijn. De geschiedenis van de waterlinies én van de Romeinse Limes komen hier samen. Op school leerden we daar vroeger nooit iets over; daarom ben ik zo blij dat ik deze verhalen kan vertellen. Vorig jaar is mijn zoon getrouwd in Fort bij Vechten, dat was heel indrukwekkend. Alles klopte die dag. Het museum is ook daarom een bijzondere plek voor mij.” •

‘Mijn verhaal over de waterlinies is altijd anders’

De Forten

Safari

Op fortен leven verrassend veel planten en dieren. Boswachter Olga Ekelenkamp vertelt waarom en neemt je alvast mee op safari.

W

at maakt de natuur op fortен zo bijzonder?

“Het zijn mini-natuurgebieden.

Op een kleine oppervlakte heb je bosjes, struiken, riet, grasland, open water en daarmee een grote verscheidenheid aan omstandigheden: warm, koud, nat, droog, open, besloten. Dat maakt fortен voor veel planten en dieren een geschikt leefgebied. Fortен liggen bovendien in een verder open landschap. Dieren vinden er rust en beschutting, als ze rondtrekken op zoek naar een partner of voedsel. Het zijn daarom belangrijke stapstenen in het netwerk van natuurgebieden in ons land.”

Dit jaar zijn er fortensafari's. Welke Big Five gaan mensen zien?

“Haha. Er zijn wel fortен waar vossen, dassen en reeën leven maar op onze fortен kom je die niet tegen. Mijn top 5 is: vleermuis, ijsvogel, ringslang, groene specht en het bruin blauwtje, een vlindertje dat op fortен nog voorkomt maar elders niet. Het is dus eigenlijk een Small Five.”

Wat is je top 5 van planten?

“Dan kies ik voor: waterlelie, meidoorn, daslook, muurvaren en bergdravik, een grassoort met gele bloemetjes. Eerlijk is zo'n lijstje niet want er bloeit zoveel moois op fortен: margriet, fluitenkruid, hondskruid, vlier, heksenkruid, verschillende klavers, koolzaad... Dat er zo'n variëteit is, heeft ook te maken met de bodem. De meeste fortен zijn gebouwd op een veen- of kleibodem. Ze zijn verhoogd met zand dat uit de duinen is aangevoerd. Daarom vind je nog steeds planten die het moeten hebben van kalkrijk zand, zoals blauw walstro.”

Wat is ervoor nodig om de natuur op fortен rijk te houden?

“Dat is een hele klus. Als je niks doet groeit het dicht. Dus we snoeien, maaien, maken oevers schoon en houden paden bij, samen met vrijwilligers. Voor de vleermuizen doen we nog wat extra's. We zorgen voor een laagje water in de ruimtes waar ze overwinteren, zodat de luchtvochtigheid er op een goed niveau is.

Wie is...

Olga Ekelenkamp

Sinds vier jaar is ze boswachter bij Natuurmonumenten en richt zij zich onder meer op overwinterende vleermuizen op fortен. In haar werkgebied in de Hollandse Waterlinies, op de grens van Noord-Holland en Utrecht, beheert de vereniging acht fortен: Nieuwersluis, Kijkuit, Hinderdam, Uitermeer, Waver-Amstel, Botshol, Abcoude en Nigtevecht.

‘Het bruin blauwtje komt alleen nog maar op forten voor’

Ook timmeren we planken aan muren, daar kruipen ze graag achter. En we zorgen er natuurlijk voor dat ze tijdens de winterslaap niet verstoord worden.”

Wat kunnen mensen verwachten als ze meegaan op een fortensafari?

“De Fortensafari is een van de activiteiten in het themajaar Ode aan de Hollandse Waterlinies. Er is een gevarieerd aanbod van verschillende natuur beherende organisaties. Wij gaan met de ‘Verborgten fortentocht’ naar Fort Hinderdam. Dit fort ligt op een eiland in de Vecht en is normaal niet toegankelijk. Het fort is een ruïne. We restaureren het niet, de natuur mag er zijn gang gaan. Op Fort Nieuwersluis gaan we wilde planten plukken en er samen met twee voedingsdeskundigen mee koken. Voor kinderen is er een avontuurlijke safari op Fort Abcoude. Samen met de boswachter gaan ze speuren naar beestjes en op zoek naar eetbare planten voor de soep.” Kijk voor alle excursies op fortensafari.nl.

Kostbaar boerenland onder water zetten... dat stuitte op protest

Andere kijk op de Waterwerken

Om een waterlinie te laten werken heb je waterschappen nodig. Door het veranderende klimaat geven waterschappen de linies een nieuwe functie: het opvangen van water.

Hals over kop is er in 1672 een waterlinie aangelegd om het Franse leger dat via het oosten oprukte, te stoppen. Het lukte. Maar hoe was het mogelijk om in slechts enkele maanden een vrijwel volledig sluitende linie van ondergelopen land te realiseren tussen Muiden en Gorinchem? Dat die mega-operatie slaagde, was dankzij een landschap dat gedurende eeuwen gemaakt was om dit lage deel van Nederland droog te maken. Sinds de 10de eeuw begonnen monniken en boeren met het inpolderen van land, eerst langs de kust, later ook landinwaarts. Duizenden kleine polders werden aangelegd in de eeuwen daarna. Water eruit, boeren erin. Zo ontstond een netwerk van poldertjes, ontwateringssloten, weteringen, vlieten en boezems. Dijken en kades hielden water tegen, sluisen en molens voerden het water af. Dit fijnmazige netwerk legde een groot deel van de laaggelegen delta droog. Maar met dit regelsysteem kon je natuurlijk ook water inlaten. Dat gebeurde toen er in het Rampjaar met stoom en kokend water een waterlinie opgebouwd moest worden.

Protest en sabotage

Cruciaal daarbij waren de waterschappen. Nu zijn er nog 21, maar destijds waren het er vele duizenden. Bijna elke polder had z'n eigen waterschap. En allemaal kregen ze van de Staten van Holland de opdracht om, volstrekt tegen hun aard in, hun landerijen onder water te zetten. Iedereen moest meedoen want alleen dan kon je een gesloten linie creëren. Maar kostbaar boerenland onder water zetten... dat stuitte natuurlijk op protest en sabotage. De regenten en de militaire kopstukken hadden hier geen begrip voor want 'om het geheel te redden, moet men een deel opofferen'. Ze traden met harde hand op tegen dwarsliggers.

Verbonden

De waterschappen en de waterlinies zijn sindsdien onlosmakelijk met elkaar verbonden gebleven. Water werd een cruciaal onderdeel in de landsverdediging. De oorspronkelijke waterlinie, nu de Oude Hollandse Waterlinie geheten, werd verbeterd en in de 19de eeuw uitgebouwd tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Stelling van Amsterdam werd daar in de 20ste eeuw aan toegevoegd als

↑
De Papsluis bij
Fort Bakkerskil.

➔
Inundatiesluis in
Wijk bij Duurstede.

‘Waterschappen doen hun best het waterlinie-erfgoed te behouden’

Everdingen en Gorcum in het westen. Daartussen liggen nog tal van dijken, kades, inundatiekanalen, forten en andere verdedigingswerken. “Waterschappen doen hun best dit erfgoed te behouden”, zegt Krom. “Om het historische karakter van de dijk te behouden, is bij dijkversterkingen soms bijvoorbeeld gekozen voor een damwand in plaats van voor verbreding.” Het waterschap

Nationaal Reduit. Geestelijk vader was Cornelis Krakenhoff, generaal én waterbouwkundige.

Damwand

Nadat het water zijn functie als verdedigingswapen verloor, is er veel verdwenen. Veel beseft van de monumentale waarde van dit ongekende project was er aanvankelijk niet.

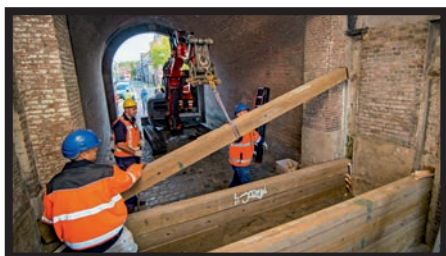
Maar dat is veranderd. Ook waterschappen voelen zich nu verantwoordelijk voor het behoud van de liniestelsels, zegt Jelmer Krom van Waterschap Rivierenland.

Het werkgebied van dit waterschap ligt tussen de Lek en de Maas. Overal zijn nog restanten van de waterlinies aanwezig. Van Fort Pannerden in het oosten, bij de splitsing van de Rijn en de Waal, tot aan de Diefdijk tussen Fort

kijkt uit naar de UNESCO-erkenning voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie via de uitbreiding van het UNESCO Werelderfgoed Stelling van Amsterdam. Krom: “Dat is na de molens van Kinderdijk de tweede in ons werkgebied.”

Klimaatverandering

Het linielandschap krijgt nu ook een nieuwe bestemming. Omdat er vanwege de militaire functie weinig is gebouwd, is het nu mogelijk om dit landschap in te zetten bij het opvangen van de gevolgen van de klimaatverandering. “We zoeken in voormalige inundatievlaktes ruimte die we bij extreme neerslag inzetten voor waterberging. Die fungeren in perioden van droogte weer als voorraad, waar boeren gebruik van kunnen maken.” •

We sluiten de linies

Op 3, 4, 10 en 11 september 2021 stellen de waterschappen en Rijkswaterstaat zoveel mogelijk delen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en Stelling van Amsterdam in gebruik. Sluizen gaan dicht, en ook het gat (coupure) in de Diefdijk waar de A2 doorheen loopt. Op tal van locaties zijn culturele activiteiten. Jelmer Krom is enthousiast: “Het wordt een spektakel, een echte ‘Ode aan de Hollandse Waterlinies’.” Informatie vind je op odeaandehollandsewaterlinies.nl.

10 jaar Álles voor de Forten

Waterlinies leven als nooit tevoren. Dat is mede te danken aan Stichting Liniebreed Ondernemen die haar tiende verjaardag viert.

Waterlinies, forten, vestingen en bunkers staan volop in de belangstelling. Restaurants, nieuwe vormen van gebruik en innovaties op het gebied van duurzaamheid gaan hand in hand met een groeiende toestroom van mensen die genieten van dit fascinerende erfgoed. Het is nu tien jaar geleden dat Stichting Liniebreed Ondernemen is opgericht om de vele initiatieven te bundelen. Leidend is de overtuiging dat je historisch erfgoed alleen kunt behouden als je het gebruikt. De inzet van Liniebreed kreeg vorig jaar een flinke steun in de rug door een bijdrage van de BankGiro Loterij. Liniebreed is uitgegroeid tot de spin in het web van de promotie van waterlinies en ander

verdedigingserfgoed. Met forten.nl, het magazine Fort!, het Fortenfestival en tal van activiteiten laat de stichting Nederlanders genieten van hun culturele erfgoed. Ook inspireert en adviseert Liniebreed ondernemers die op deze bijzondere locaties aan de slag gaan. Zo heeft Liniebreed, als enthousiaste belangenbehartiger, een community opgebouwd voor inmiddels alle waterlinies die ons land ooit kende. Met 250 aangesloten partijen – overheden, ondernemers, eigenaren, toeristische organisaties – en een groeiende publieke interesse is duidelijk dat de wereld van de waterlinies leeft als nooit tevoren. Meer weten? Kijk op liniebreed.nl.

KOM KIJKEN IN DE waterlinies

**KIJK OP
FORTEN.NL
VOOR MEER
INFO OVER
ONZE
WATERLINIES.**

1 Atlantikwall

1942-1945 Duitse verdedigingslinie met veel bunkers langs de Europese kust tussen Spanje en Rusland (6.200 kilometer).

2 Stelling van Den Helder

1811-1824 Gebouwd in opdracht van Napoleon Bonaparte ter bescherming van de marinehaven. Bevat 6 forten die door een dijk met elkaar zijn verbonden.

3 Friese Waterlinie

1589 De keten met 10 schansen liep van de Zuiderzee (Kuinre) tot de Groninger Waterlinie bij Frieschepalen en stopte in het Rampjaar 1672 de opmars van de bisschop van Münster (Bommen Berend).

4 Stelling van Amsterdam

1880-1914 Verdedigingsring van 135 kilometer rondom Amsterdam met 46 forten, batterijen, dijken en sluisen. De Stelling heeft sinds 1996 de status van UNESCO Werelderfgoed.

5 Oude Hollandse Waterlinie

1672-1794 Dankzij de in grote haast aangelegde waterlinie tussen Muiden en Gorinchem konden Franse troepen in 1672 Holland niet veroveren.

6 Nieuwe Hollandse Waterlinie

1815-1939 Deze verbeterde versie van de Oude Hollandse Waterlinie kreeg langs de oostkant een uitbreiding waardoor ook de stad Utrecht erbinen viel.

7 Grebbelinie

1744-1866 Al in de 18de eeuw is begonnen met de aanleg van deze voorpost van de Hollandse Waterlinie, die in mei 1940 de hoofdverdediging was tegen de oprukkende Duitse troepen.

8 IJssellinie

1951-1954 Verdedigingslinie die ons land moest beschermen tegen een Russische invasie uit het oosten. Over een lengte van ruim 120 kilometer

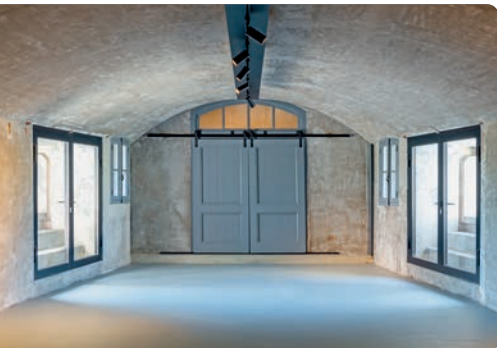
(tussen Kampen en Nijmegen) kon een strook van 3 tot 15 kilometer onder water worden gezet.

9 Zuiderwaterlinie

1697-1920 Het Brabantse deel van het Zuiderfrontier dat liep langs de grens tussen het protestantse noorden en het katholieke zuiden.

10 Staats-Spaanse Waterlinies

1583-1839 Een stelsel van verdedigingslijnen in Staats-Vlaanderen, het huidige Zeeuws-Vlaanderen. Na de Afscheiding van België in 1830 werd Terneuzen opnieuw een vesting om de Schelde en het kanaal naar Gent af te kunnen sluiten.

Hoe verzekert je de verdedigingslinies van vroeger?

Fort van Hoofddorp
Renovatie: Serge Schoemaker Architects
Fotograaf: MWA Hart Nibbrig

Donatus
feliciteert
Stichting
Liniebreed
Ondernemen met
haar 10-jarig
bestaan!

Forten, kazematten en bunkers legden het fundament van Nederland zoals wij dat nu kennen. Het waren ankerpunten in de verdedigingslinies tegen onze vijanden. Tegenwoordig zijn het publiek toegankelijke rustpunten met een vaak educatieve en recreatieve functie. Plaatsen om je in te beelden hoe het leven ooit was of om te reflecteren op je eigen strijd in het heden. Om dit robuuste erfgoed te behouden voor de toekomst, heeft Donatus een unieke fortенverzekering ontwikkeld. Met specialistische bouwkundige en verzekeringstechnische kennis inventariseren, taxeren en verzekeren wij deze robuuste monumenten zorgvuldig. Zodat iedereen kan blijven genieten van hun standvastigheid.

donatus

verzekert kerken en monumenten

Kennis maken met Donatus? Bekijk www.donatus.nl of bel 073-5221700.

